

ЖАН ЛУЇ ЕЖЕН ЛЕРМІНЬЄ ЯК ТЕОРЕТИК І ВИКЛАДАЧ ПОРІВНЯЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА



О. КРЕСІН

*кандидат юридичних наук, доцент,
член-кореспондент Міжнародної академії
порівняльного правознавства,
керівник Центру порівняльного правознавства
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

2013 року виповниться 200 років з дня народження видатного французького вченого-юриста Жана Луї Ежена Лермін'є, а минулого року виповнилося 180 років першій у світі порівняльно-правовій кафедрі, яку він очолював.

На жаль, можна сказати, що ім'я Е. Лермін'є залишається практично викресленим з історії порівняльного правознавства. У нечисленних французьких, іспанських та німецьких працях, присвячених його життю, діяльності, науковій спадщині, він розглядається лише під кутом зору його внеску в історію та філософію права.

Одним з перших, хто згадав про діяльність Е. Лермін'є в контексті порівняльного правознавства, був український вчений Ф. Тарановський (у 1902 р.). Щоправда, лише побіжно, в контексті викладання ним курсу історії порівняльних законодавств (на різних сторінках однієї праці він вказує місцем цього викладання то Париж, то Брюссель) [5, с. 182, 195]. 1932 р. про нього в нарисі з історії порівняльного правознавства згадав швейцарський учений У. Хуг, але лише в контексті створення кафедри в Коледж де Франс (вказуючи помилкову дату), до того ж наводячи як приклад недосконалості порівняльно-правових концепцій Е. Лермін'є його зовсім не компаративістську за назвою і характером працю «Загальний вступ до історії права». Крім того, У. Хуг проголосив, що Е. Лермін'є «не опублікував жодної праці з порівняльної історії права, яка мала б хоч якусь наукову цінність» [15, с. 1061]. Можливо, саме через високий і нині авторитет праці У. Хуга його оцінки стали своєрідним кліше, а компаративісти до праць Е. Лермін'є практично незверталися. Французько-румунський вчений Л.-Ж. Константинеско у 1971 р. у відомому тритомному нарисі «Порівняльне право» повторив оцінки У. Хуга щодо згаданих кафедри (вже з іншою помилкою в даті її створення) та книги [1, с. 120]. А німецькі вчені К. Цвайгерт і Х. Кьотц у своєму не менш відомому підручнику «Порівняльне правознавство у сфері приватного права» 1978 р. взагалі обмежилися лише запозиченою в У. Хуга оцінкою тієї ж праці [6, с. 90]. Ще більш дивним є те, що

© О. КРЕСІН, 2012

у нарисі з історії порівняльного правознавства у Франції Б. Фоварк-Коссон лише загально згадала створення у 1831 р. кафедри в Коледж де Франс, навіть не вказавши прізвище Е. Лермін'є [12, с. 41]. Чи не найпопулярніший у пострадянських країнах підручник з порівняльного правознавства узбецького дослідника А. Саїдова взагалі не згадує праці, ідеї, діяльність Е. Лермін'є (навіть у підрозділі «Французька школа порівняльного законодавства»).

Слід визнати, що комплекс порівняльно-правових ідей цього вченого пізнішими поколіннями компаративістів аж донині залишається практично забутим. Не з гордістю, а з сумом припускаємо, що наш нарис є першим дослідженням цієї частини наукової спадщини великого французького вченого¹. І тому, а також зважаючи на рамки цієї публікації, ми зовсім не претендуємо на вичерпність наших оцінок і запрошуємо колег до дискусії, а також до подальшої розробки цієї проблематики.

* * *

Жан Луї Ежен Лермін'є — видатний французький вчений — філософ та історик права, компаративіст. Він народився 29 березня 1803 р. у Парижі. Молодим поїхав до Німеччини та жив у Страсбурзі, Гейдельберзі та Берліні до 1827 р. Першу статтю опублікував про Монтеск'є у 1826 р. у французькому журналі «*Themis*». Але вперше став відомим завдяки своїй докторській дисертації латинською мовою «Аналітичний виклад доктрини володіння Савіньї», яку видав 1827 р. після повернення до Парижа [21].

Е. Лермін'є співпрацював із журналами «*Le Globe*», «*Revue des deux mondes*», «*Revue française*». У 1828–1829 рр. разом з Ш. Комте розпочав читання незалежних від юридичного факультету Паризького університету публічних курсів. Зокрема, Е. Лермін'є читав курс «Вступ до історії права», який швидко набув популярності. Восени 1829 р. його відвідувало понад двісті студентів [26, с. 34]. У цей період він видав дві фундаментальні монографії — «Загальний вступ до історії права» (1829) та «Філософія права» (1831, у двох томах).

12 березня 1831 р. ордонансом короля Луї-Філіппа № 1419 було засновано кафедру загальної та філософської історії порівняльних законодавств у Коледж де Франс, а «адвоката та доктора права» Е. Лермін'є затверджено її завідувачем [28, с. 331]. Це перша відома порівняльно-правова кафедра у світі. До цього зарубіжне право (окрім римського) у французьких вищих навчальних закладах не викладалося. Наприклад, у 1819 р. на юридичному факультеті Паризького університету викладалися: політична економія, філософська історія римського права, французьке право, позитивне право та адміністративне право [9, с. 59].

Це була друга юридична кафедра у Коледж де Франс. Першою ж стала кафедра природного права та права народів (*Droit de la nature et des gens*), заснована 1772 р. Приблизно тоді ж у цьому навчальному закладі почали викладати загальну історію [16, с. 7]. Як зазначають учені щодо призначення Е. Лермін'є на кафедру, «його харизма, зв'язки з лібералами і здатність сформулювати нову філософію для нової влади зробили його кращим з кандидатів» [9, с. 58–59].

¹ Ми вже побіжно зверталися до наукової спадщини та біографії Е. Лермін'є, а також історії його кафедри в Коледж де Франс. Див.: [3; 4] та ін.

Ліберальні за духом лекції Е. Лермін'є привертали надзвичайну увагу публіки, передруковувалися в пресі. Це створювало незручності для влади. Ходили чутки, нібито у Раді Міністрів розглядалося питання про позбавлення його кафедри, що ще збільшило його популярність. Як зазначає сучасний дослідник Б. Сміт, «він був чи не найяскравішою зіркою на горизонті Липневої монархії» у Франції; «викладаючи (дослівно — проповідуючи. — О. К.) свою філософію сотням аплодуючих учнів у Коледж де Франс, Лермін'є став академічним героєм, який зміг поєднати німецький ідеалізм, французький правовий раціоналізм, британський лібералізм та взагалі століття інтелектуальної історії» [31, с. 377]. Власне титульний курс історії порівняльних законодавств Е. Лермін'є почав викладати 1834 р. [20, с. 12], а також читав філософію права [11] та історію міжнародного права давніх і сучасних народів [9, с. 59]. Він був одним із засновників газети «*Le droit*» та журналу «*Le bon sens*». У 1836 р. брав участь у виборах до Парламенту в Страсбурзі, але безуспішно.

Політичні погляди Е. Лермін'є еволюціонували. Як зазначає сучасний дослідник Г. Наве, «він не був прихильником монархії, але не приєднався до республіканців, які, на його думку, підтримували насилля, сповідував мирну еволюцію до демократії та всесвітнього гуманізму» [26, с. 34]. В цей період він опублікував низку праць: «Філософські листи до берлінців» (1832), «Вплив філософії XVIII ст. на законодавство та суспільство XIX ст.» (1833), «З-поза Рейну» (1835, у двох томах), «Нариси з історії та філософії» (1836, у двох томах), «Курс історії порівняльних законодавств» (1836) та ін.

Переломними у його кар'єрі стали 1837–1838 рр., коли він прийняв від уряду титул екстраординарного радника, став членом Державної Ради. Окрім того, він погодився стати кавалером Ордена Почесного легіону. Все це було надзвичайно різко сприйняте частиною паризької освіченої публіки, і насамперед студентів. Його опонентами стали прихильники як лівих, так і правочентристських політичних сил [9, с. 60].

У 1838–1839 рр. Е. Лермін'є мав викладати у Коледж де Франс курс історії міжнародного права XV–XVI ст., але не зміг його розпочати через протести студентів, що були на межі насилля. Не вдалося розпочати навчальний курс і в грудні наступного року [9, с. 60]. Очевидним було невдоволення студентів і паризьких інтелектуалів еволюцією поглядів їх «академічного героя». Але вона не була настільки суттєвою. Так, Е. Лермін'є виступав за громадянські права, в тому числі проти утисків преси. Він критикував конкретні дії влади. Але він не закликав до непокори владі чи насильницької зміни режиму, вважав природною співпрацю з останнім. Про це він писав у спогадах «Десять років викладацької діяльності», виданих 1839 р. [17, с. 20]. Саме з рук короля, за поданням міністра внутрішніх справ, а не демократичним виборним шляхом він отримав кафедру в Коледж де Франс. Та і його політичні погляди адекватно оцінювалися вже раніше. Наприклад, у газеті «Національ» у 1832 р. вказувалося на «еклектичну філософію реставрації та політичне доктринерство» Е. Лермін'є¹.

Тому є підстави припускати, слідом за журналістами тогочасних паризьких газет, що так звана «справа Лермін'є» була викликана причинами, мало або зовсім не пов'язаними з його науковою і викладацькою діяльністю, а мала ширший і неперсональний контекст: прагнення парижан продемонструвати владі

¹ Цит. за виписками В. Кузіна. Див.: [27].

свою силу та рішучість у протистоянні її політиці [9, с. 61]. Сам постраждалий писав: «Партія легітимістів аплодувала гнобленню професора, пам'ятаючи, що він щодня виступав за свободу висловлювань, а партія республіканців усвідомлювала, що логіка подій та обговорення демонструють правоту цієї людини науки, а тому прагнула брутально закрити їй рота» [17, с. 33].

Міністерство освіти 27 жовтня 1840 р. надало професору відпустку на 1840/41 академічний рік, водночас повідомивши Коледж де Франс про прохання Е. Лермін'є залишити його викладати у 1841–1842 рр. [9, с. 61]. Відпустка затягнулася на дев'ять років. Тим часом професор продовжив наукові дослідження, а також писав публіцистичні статті для кількох журналів.

Декретом Тимчасового Уряду 7 квітня 1848 р. у Коледж де Франс мало бути ліквідовано п'ять кафедр, в тому числі обидві юридичні; натомість мала бути заснована Школа управління у складі дванадцяти кафедр, у тому числі кафедри французького та порівняльного політичного права на чолі з Ж. Рено та кафедри історії французьких та зарубіжних адміністративних установ на чолі з О. Ледру-Ролліном. Але внаслідок політичних змін це не було реалізовано. 14 листопада 1848 р. Національна Асамблея відновила всі п'ять ліквідованих кафедр [32, с. 32].

У 1849 р. Е. Лермін'є спробував відновити викладання і представити курс, присвячений аналізу «Духу законів» Ш.-Л. Монтеск'є, але керівництву Коледжу для забезпечення громадського порядку довелося залучити значні сили поліції. Перша ж лекція стала останньою, супроводжуючись масовими протестами та арештами найактивніших студентів. У пресі було опубліковано заяву студентів, у якій вказувалося, що викладання цього професора у Коледж де Франс є ганьбою для Республіки, адже він співробітничав з монархією та Тимчасовим Урядом. Результатом протестів стало звільнення Е. Лермін'є з посади в лютому 1849 р. [9, с. 63] (інше джерело вказує на його добровільну відставку в січні 1849 р.) [10, с. 4].

У період після 1838 р. учений опублікував уже згадані спогади «Десять років викладацької діяльності» (1839), а також книги «Революційна література» (1850), «Історія легіслатур і конституцій античної Греції» (1852, у двох томах) та ін. Проте він був практично забутий сучасниками, а помер від тривалої хвороби 25 липня 1857 р.

* * *

На формування світогляду Е. Лермін'є значною мірою вплинули німецькі школи юридичної думки. Деякі дослідники наполягають на тому, що він був прихильником німецької історичної школи права, підтверджуючи це, зокрема, згадками (не аналізом) його докторської дисертації, присвяченої розгляду праць Ф. Савіні. Прикладом такого «загальника» є побічна за проблематикою праця Дж. Адельмана, у якій зазначається: «Серед найважливіших учнів Савіні у Франції були Жан-Луї Ежен Лермін'є та Теодор-Симон ЖофFRE» [7, с. 170]¹. До певної міри формуванню такого погляду могло сприяти й те, що

¹ Прямо відповідна теза проголошується у багатьох книгах. Наприклад, «У період свого активного викладання у Коледж де Франс Лермін'є передавав ідеї історичної школи своїм студентам» [14, с. 42]; «Лермін'є ...перебував під впливом німецької історичної школи права»; «Лермін'є поширював ідеї Савіні у Франції, хоча згодом адаптував їх до еkleктичного стилю в своєму

Е. Лермінє підтримував листування із Савінії (щоправда, також з іншими німецькими вченими, зокрема, з Е. Гансом і Л. Варнконігом), деякі з його праць було перекладено і видано в Німеччині [26, с. 35].

Зважаючи на дуже значний вплив цієї школи як у Німеччині, так і поза нею, цю думку слід розглянути детальніше. Для цього ми проаналізували розділ 17 «Німецька історична школа юридичної науки» із «Загального вступу до історії права» Е. Лермінє 1829 р.¹

Насамперед слід зазначити, що вчений розглядав поняття «історична школа юридичної науки» дуже широко — як поступове формування предмета та методу історичного пізнання права — як науки історії права, і у вужчому значенні — власне як об'єднану певним комплексом ідей та їх розробкою групу вчених. Тому він насамперед звертав увагу на ідеї Б. Паскаля щодо безперервності та спадковості в інтелектуальному прогресі людства: він «розглядав цілу наступність людей у плині століть як одну людину, яка вічно живе і весь час навчається» [23, с. 47].

На думку Е. Лермінє, великі мислителі XVIII ст. Дж. Віко та Ш.-Л. Монтеск'є реалізували ці ідеї Паскаля. Вони «прослідкували історію людства, яка, в їхньому баченні, має обов'язково йти вперед, не забуваючи про минуле». Вчений надзвичайно високо оцінював працю «Про дух законів» Монтеск'є як «величний пам'ятник, який буде жити завжди», проте вважав, що ця праця не має суто наукового характеру: «Це найбільш вражаюча суміш уяви та розуму». Найбільшою заслугою Віко і Монтеск'є він проголосив «заснування тієї школи, яку згодом названо історичною, яка науково вивчає та спокійно запитує минуле, вимагаючи від нього уроків для майбутнього», а саме визначення сфери наукового пошуку та перші спроби його узагальнення, засновані, щоправда, здебільшого на апріорних засадах («самовпевненому синтезі») [23, с. 47]. Але становлення цієї школи передбачало перехід від «мрій, уяви та презумпцій геніїв до безсторонньої правди». Для цього слід вивчати звичаї та право кожного народу за допомогою «ерудиції, філології та критицизму... і нескінченного аналізу» [23, с. 47].

Такий перехід Е. Лермінє бачив через значну кількість історичних, історико-правових, релігієзнавчих досліджень, здійснених у 1770-х рр. — на початку XVIII ст. німецькими вченими, щодо історії та релігії стародавніх народів, а також історії права та держави Німеччини [23, с. 47, 61].

Історична школа права у вужчому значенні, згідно з Е. Лермінє, виникає у 1790 р. Ця дата для нього пов'язана з публікацією першого видання «Історії римського права» Г. Гуго. Метою цього вченого була реформа юридичної науки, до чого він підійшов через історію права. Він «змінив університетське викладання, пробудив смак до ретельних досліджень й історичної правди», спираючись при цьому на праці німецьких філософів та істориків [23, с. 48].

Найбільше уваги при розгляді історичної школи права Е. Лермінє, природно, приділив ідеям Ф. Савінії, розглядаючи їх у контексті тогочасних дискусій, в тому числі з А. Тібо. Він підкреслював, що Савінії на матеріалі рим-

викладанні у Коледж де Франс» [24, с. 7, 29]; «французький послідовник Савінії Ежен Лермінє» [13, с. 126]; та ін.

¹ Ми користуємося більш зручним для нас англійським перекладом цього розділу з другого видання «Загального вступу до історії права» 1835 р. [23, с. 43–62]. На жаль, нам невідомі праці, у яких би аналізувалися відмінності між першим (1829) і другим виданням цієї праці.

ського права продемонстрував: будь-яке право є національним і для його пізнання необхідно насамперед через історію національного права пізнати його особливості, а на основі цього проаналізувати доктрину і «прийти до догматичних висновків» [23, с. 49]. На думку Е. Лермін'є, для німецьких юристів національна правова спадщина стала питанням свідомісно-ціннісним, а право взагалі — насамперед системою символічних актів, що відображають ідею нації [23, с. 52, 54].

Одним із сутнісних елементів історичної школи для Е. Лермін'є є усвідомлення особливостей національного духу як розуміння унікальності своєї історичної спадщини й відмінний від інших націй спосіб мислення, філософствування, правотворення. Тому «історичний і національний дух» чинить спротив спробам поширити на один народ спосіб мислення іншого народу через філософію та законодавство. Цей спротив виявляється в тому числі у характері наукових праць [23, с. 47].

Розглядаючи історичну школу права, Е. Лермін'є сформулював власне бачення її переваг і недоліків. Серед перших він виділив привернення інтересу до історії права, до розвитку національного законодавства як об'єкта і предмета дослідження, подолання спекулятивного погляду на право (притаманного школі природного права) і, що окремо підкреслюється, наголос на причинно-наслідковому зв'язку в розвитку права, що має значення для визначення перспектив його розвитку і правових реформ (ідея істин, які черпаються в історії, та самої історії як того, що не минає, а є сукупністю минулого, сучасного і майбутнього) [23, с. 59].

Недоліком історичної школи Е. Лермін'є вважав насамперед її відмову від філософії. Очевидно, він мав на увазі визнання історії як поля розвитку певної ідеї — за аналогією з ученнями І. Канта та Г. Гегеля. На це може вказувати таке висловлювання Е. Лермін'є: «він (Савіньї. — О. К.) побоюється філософії як чогось революційного та фатального для юридичної науки» [23, с. 60]. На його думку, при вже згаданому визначенні перспектив розвитку національного права історія вказує на можливі варіанти та їх наслідки, але «філософія має вирішувати» [23, с. 59]. У зв'язку з цим, але менш акцентовано, вчений вказував на інший недолік історичної школи — ігнорування нею ролі політичних обставин у розвитку права: «Кодекси не створюються у жодній країні через те, що юристи цього бажають. Вони є плодами лише політичних подій» [23, с. 58].

Також зазначимо, що Е. Лермін'є у цьому розділі побіжно описує, але детально не аналізує кантіанську («раціонально-філософську», «раціонально-наукову») школу та «абстрактно-спекулятивний» напрям, який формується К. Міттермайером і Г. Цахаріє — як такі, що розвивають власні підходи до історії права [23, с. 61–62]. Ідеї Канта та його послідовників окремо розглянуто в іншому розділі «Загального вступу до історії права».

Важливим для розуміння поглядів Е. Лермін'є є й те, що у додатку до книги він окремо проаналізував дві праці — «Історія римського права у Середні віки» Савіньї та «Право на спадкування у всесвітньо-історичному розвитку» Е. Ганса, вказуючи, що ці вчені є представниками двох конкуруючих шкіл у Німеччині, які «становлять останнє слово та вищий вираз цієї частини науки (історії права. — О. К.), з яких перша присвячена ексклюзивній культурі філософського догматизму, а друга — дослідженню, так само ексклюзивному, історичної

реальності» [23, с. 45]. Розгляд ідей цих мислителів було поєднано також у статті Е. Лермін'є в «*Revue française*» у 1829 р.

На нашу думку, наш розгляд не дає підстав вважати, що Е. Лермін'є був адептом німецької історичної школи права. Його аналіз ідей цієї школи є критичним, він сформував авторське бачення не лише її позитивного наукового потенціалу, а й суттєвих теоретико-методологічних обмежень, які не дають змоги вважати її самодостатньою. Безумовно, концепції цієї школи істотно вплинули на Е. Лермін'є — але у поєднанні з так само критично переосмисленими ідеями інших шкіл та окремих мислителів.

До речі, цікаво, що авторитетні вчені-компаративісти — швейцарський — У. Хуг, а слідом за ним французько-румунський — Л.-Ж. Константинеско та німецькі — К. Цвайгерт і Х. Кьотц, очевидно, не звертаючись до тексту «Загального вступу до історії права» Е. Лермін'є, а ідентифікуючи цю працю лише за її назвою, вважали, що її написано під визначальним впливом Е. Ганса [1, с. 120; 6, с. 90; 15, с. 1060–1061]. У. Хуг зазначав: «Лермін'є повний поваги до Ганса і приймає його фундаментальні ідеї» [15, с. 1061].

Іншим джерелом формування поглядів Е. Лермін'є були ідеї французьких філософів права А. Журдена та В. Кузіна, які протистояли домінуванню екзегетики — формально-догматичного пізнання нового кодифікованого права, яке значною частиною юристів вважалося найвищим і неперевершеним досягненням людського розуму. Екзегетика певною мірою гальмувала розвиток юридичної науки у Франції. Прихильники цього напряму заперечували можливість при інтерпретації норм кодексів спиратися на інші джерела — пам'ятки римського права, інші історичні джерела, звичаєве право; також вони стверджували, що норми позитивного права вищі за доводи розуму [26, с. 34–36].

В. Кузін натомість ще у 1819 р. проголосив, що загальні положення Цивільного кодексу є не чим іншим, як максимами природного права, тільки позитивованими. Він прагнув відновити баланс позитивного та природного права, причому природне право мало бути критерієм, інструментом пізнання і критики позитивного права. Але природне право у баченні В. Кузіна не було позаісторичним — його принципи містилися у правових ідеалах суспільства і розвивалися разом з останнім. Позитивне право походить від суспільства і має відповідати його ідеалам. Якщо ж суспільство вважає право недосконалим, влада (держава) має його змінювати. Тому й нове кодифіковане право не є ідеалом на всі часи. Як зазначає сучасний французький вчений Г. Наве, таким чином В. Кузін відкривав можливості для критики французьких кодексів і розвитку юридичної науки [26, с. 36–37].

Ці ідеї розвинув А. Журден, який у 1819 р. став одним із засновників журналу «*Themis*» — першого значного французького юридичного періодичного видання з часів прийняття Цивільного кодексу [8, с. 3]. Він прагнув десакралізувати французький Цивільний кодекс і у своїх працях починаючи з 1826 р. пропонував нове бачення юридичної науки, побудованої на інтерпретації та критиці позитивного національного права на основі поєднання римського права (філософії римського права) та сучасної філософії. Римське право при цьому виступає як незмінний, перевірений століттями елемент, вмістилище юридичної логіки, яке здатне «захистити суспільство від натиску фальшивих доктрин», повернути останньому його саморегульовану «внутрішню еволюцію, напрям якої відобразатиметься в праві». Адже, зазначав А. Журден, влада,

форма і кордони держави змінюються, а суспільство з його розвитком і потребами залишається. Римське право для нього є фактично позаісторичним феноменом, раціоналізованим природним правом.

Філософія права в концепції А. Журдена уособлює динамічний елемент, відображає інтелектуальний розвиток і зміну орієнтацій суспільства; її завдання — «ідентифікувати й розвинути потрібні новели». Але сама по собі, без опори на римське право як стабільний елемент, вона може порушити логіку розвитку суспільства, запропонувати йому радикальні шляхи розвитку, намагаючись наблизити майбутнє. Тому, на думку А. Журдена, римське право та філософія права мають формувати два елементи юридичної науки як цілого¹.

* * *

Е. Лермінє виступив і як продовжувач, і як реформатор філософії права В. Кузіна та А. Журдена, як і ідей німецької історичної школи. У його ранньому баченні юридичної науки природне право та його еквівалент — ідеалізоване римське право — не зникають, але двома основними її елементами стають історія та філософія права; і право, і юридична наука стають одночасно національними та універсальними.

У «Загальному вступі до історії права», вперше виданому 1829 р., Е. Лермінє зазначав, що його метою є «пробудити відчуття права як виразно відокремленого від законодавства, представити теорію позитивного права, яка поєднує в юридичній науці філософію та історію, і показати, що право спирається одночасно на філософський та історичний елементи» [цит. за: 26, с. 39]. Він критикував тих юристів, які вважали, що французьке право досягло досконалості, й вказував на те, що позитивне національне право можна зрозуміти лише в контексті його історичного розвитку та філософських джерел його новел.

Позитивне право, на думку Е. Лермінє, є продуктом суспільних відносин і постійно еволюціонує разом із цими відносинами, і «немає нічого реальнішого і більш живого». Вчений наголошував, що взаємодія суспільства і права є двосторонньою, право теж формує суспільні зв'язки і саме по собі є суспільним зв'язком. Право, як зазначав Е. Лермінє, спочатку спонтанно розвивається в суспільній свідомості та волі народу — у вигляді символів, уявлень, образів. Історично перший образ права не відокремлений від релігійних уявлень, а згодом він стає більш секулярним [цит. за: 26, с. 40].

З розвитком народів (які, за Е. Лермінє, з «молодих» стають «зрілими») такого розвитку права стає недостатньо, і з'являється законодавство, яке є рефлексією права, пошуком та розвитком раціонального елемента в ньому. Певним вододілом між епохою спонтанного саморозвитку права окремих народів та новою епохою — домінування писаного права та його раціоналізації — для Е. Лермінє є XII ст., коли відбулася рецепція римського права. Цей процес, на його думку, відбувався здебільшого мирним шляхом — через трансформацію образів права. Рецепція римського права, отже, відбулася тоді, коли для цього сформувалися передумови; за його відсутності необхідні ідеї були б розвинені самими європейськими народами.

¹ У своєму аналізі ми використовуємо цитати та виклад положень статті А. Журдена у журналі «*Themis*» (1826, т. 8) за: [26, с. 33, 37–38].

Римське право, вважав учений, як і будь-яке інше, є поєднанням особливого та універсального. Тому універсальне (філософський елемент) в інших європейських правових системах не суперечило римському праву — ідея, яка з'єднувала погляди В. Кузіна та Ф. Савінії. Е. Лермін'є стверджував, що у римському праві це універсальне було набагато краще розроблене, і тому воно замінило собою філософський елемент у праві європейських народів. Г. Наве вважає, що у першому виданні «Загального вступу до історії права» Е. Лермін'є схилився саме до такого бачення унікальності римського права, яка надає йому всесвітнього значення фактично як раціонального природного права, а у пізніших працях у цій унікальності останньому вже відмовляв, розглядав його насамперед як національну правову систему [26, с. 43].

Юридична наука у нових умовах «надає праву його значення та логіки: вона встановлює принципи, формули аксіом, робить висновки та малює ідею права, відображаючи його незчисленні здобутки» [цит. за: 26, с. 40–41]. Завдання це виконує насамперед філософія права. Її основою є людський розум — людина розумна від природи, й ідея права закорінена в ній. У дослідженні Г. Наве підкреслюється, що виклад щодо ролі філософського елемента в розвитку права, який міститься у першому розділі «Загального вступу до історії права» Е. Лермін'є, побудований насамперед на працях В. Кузіна [26, с. 39].

Позитивне право народу, таким чином, є синтезом історичного елемента як окремого, суть якого становлять історична доля та світовідчуття, відображені у спонтанній волі, та філософського елемента як загального, суть якого — в універсальних ідеях справедливого та несправедливого та їх раціоналізації. Наприклад, французький Цивільний кодекс, у баченні Е. Лермін'є, трансформував римське право за допомогою старого французького права та нової філософії. В результаті позитивне право кожного народу «є індивідуальним, яке розвивається саме і з іншими (універсальна філософія та послідовна історія) без огляду на жодне інше». Е. Лермін'є критикував мислителів, які вважали лише один із згаданих елементів достатньою основою для розвитку права: опора лише на філософію права веде до утопії, а лише на історію права — до партикуляризму, за якого не вдається досягнути вселюдське [26, с. 41].

Значення цих елементів, у баченні Е. Лермін'є, не є рівноцінним. Філософський елемент, на його думку, є важливішим — як сутність права, яке у кожного народу набуває індивідуальної форми на основі історичних особливостей. Взаємодія двох згаданих елементів при домінуванні філософського обумовлює їх синтез і процес поступової універсалізації змісту права як основний напрям його еволюції. Такі погляди Е. Лермін'є визначили структуру і зміст «Загального вступу до історії права»: історія позитивного права ототожнюється з еволюцією вчень про право. Навіть Французька революція описується в руслі вчень мислителів і шкіл, як одне з них.

Але, підкреслював Е. Лермін'є, повної універсальності у праві не може бути досягнуто, адже право не може бути зовсім абстраговане від особливого, тобто стереотипів, звичок, пристрастей, властивих людям. Загальна тенденція до універсалізації не заважає конкретному суспільству в конкретний час робити вибір не на користь філософських відкриттів та систем, а згідно з власними історичними орієнтирами та пристрастями [26, с. 42]. Як зазначає Г. Наве, у баченні Е. Лермін'є «людина балансує між майбутнім і минулим, вона самовідображається через подвійне знання філософії та історії, закрита до сього-

дення, дивиться у майбутнє і слухає відлуння минулого. І юрист має зберігати таке подвійне усвідомлення майбутнього і минулого» [26, с. 42]. На нашу думку, цей вислів ученого є характеристичним для раннього періоду становлення його ідей — юридична наука у його баченні є ідеалістичною, сферою вивчення ідей, та практично ігнорує позитивне право.

* * *

Г. Наве звертає увагу на те, що 30-ті роки XIX ст. — час, коли Е. Лермін'є очолив кафедру загальної та філософської історії порівняльних законодавств, — став для останнього періодом суттєвої еволюції його поглядів. Революція 1830 р. і пов'язані з нею політико-правові трансформації були переосмислені вченим. Його викладацька діяльність та праці свідчать про те, що він більшого значення у розвитку права став приділяти політиці, позитивному праву та національному елементу в його розвитку. Його більше не влаштовував лібералізм з його універсальними цінностями. На нашу думку, Г. Наве суттєво звузив спектр ідей Е. Лермін'є — у їх еволюції, а також мав би розглянути розвиток його позицій, починаючи з 1831 р., поетапно — адже вони неодноразово суттєво змінювалися.

У «Філософії права», опублікованій 1831 р., учений вказував на те, що філософія не є однаковою для всіх народів: «Нині час працювати над національною філософією» [26, с. 47, 49]. Він критикував В. Кузіна з його природним правом як мірилом позитивного права. А політику Е. Лермін'є визнав чинником творення позитивного права, який у конкретних умовах може виявитися вирішальним і посунути вбік історичний і філософський елементи процесу його розвитку. Вона стала для нього мірилом цінності чи принаймні корелятом правових ідей, адже є «сферою прикладення зусиль людського розуму для вирішення власної долі» [26, с. 51]. Тобто політика, так би мовити, вже не розглядалася як певна функція філософії, а як діяльнісний бік останньої.

У зв'язку з початком викладання курсу історії порівняльних законодавств Е. Лермін'є 1834 р. виступив з інаугураційною промовою «Викладання порівняльних законодавств», розгорнутий варіант якої того ж року було опубліковано у журналі «*Revue des deux mondes*»¹. У цій праці відображено переконаність автора у всесвітньому та прогресивному характері еволюції права: «Людське спілкування виключає довільність у розвитку роду людського, і його спадщина дійсно неподільна. ...Ідеї сучасного світу розвивалися синхронно і спадкоємно в рамках всього людства. Примітно, що великі рухи історії відбувалися у різних місцях майже одночасно...» [20, с. 76].

Але під еволюцією права вчений розумів насамперед розвиток політико-правових учень, уявлень про природне право: «Право... має своє джерело у розумі людини; ми не можемо визнати реальною різницю між правом суспільним та правом природним; така різниця може формулюватися у скороминущій абстракції». Він наголошував на тому, що природне право вважає не незмінним, а еволюціонуючим феноменом, «універсальним законом». Таке бачення, на його думку, є «початком нової теорії права», в якій поєднуються «суспільне» та природне право [20, с. 90]. Е. Лермін'є стверджував, що трансформації пози-

¹ Ми користувалися другим виданням цієї праці: [20].

тивного права практично співпадають із змінами у мисленні людей (у всесвітньому масштабі): «Коли ж право вмирає? Коли розум відмовляється від нього, і коли з'являється більш жива ідея» [20, с. 91]. Абсолютизуючи спіритуалістично-інтелектуальну еволюцію, вчений у цій праці повністю відкидав вплив політики на право, проголосив, що навіть революції є лише «галасливими прокламаціями», які нічого радикально не змінюють і є звичайним продовженням еволюційного розвитку [20, с. 91].

Мету своєї кафедри Е. Лермін'є бачив у створенні трибуни для обговорення, узагальнення нових зарубіжних правових ідей та їх підготовки до реалізації у позитивному праві своєї країни. Пізнання зарубіжного правового досвіду (насамперед не позитивного права, а правового мислення — «нравів»), вважав учений, потрібне для забезпечення сутнісної єдності світового правового розвитку, воно є елементом пізнання людської природи: «Закон не уникатиме умов інших творінь людського генія, він вимагає єдності. Законотворець має бути єдиний, розумний і представляти моральну цінність». Результатом «пізнання країн», на думку Е. Лермін'є, має бути «філософія країн». Вона за своїм змістом є насамперед осмисленням ідеї справедливості, яка «почалася з релігією та має вдосконалюватися нині наукою» [20, с. 92].

Водночас, наголошував учений, другим елементом формування права, поряд з ідеями, є звичаї, джерело яких — народний дух. Тому повністю уніфікувати право неможливо — маючи єдину сутність, право завжди зберігатиме національні форми: «Нація є єдиним актором, який зберігає ідеї і не довіряє Божому розуму свою долю, й відчуває, що немає єдиного права, адже немає єдиної істини» [20, с. 92].

На нашу думку, працю «Викладання порівняльних законодавств» слід розглядати як декларацію намірів людини, яка лише розпочала опанування нової для себе сфери знань і намагається проектувати на неї ті підходи, які нею використовувалися у інших сферах, є звичними і комфортними. Основною ідеєю-припущенням Е. Лермін'є у цій праці, на нашу думку, є можливість трансполюції на порівняльну сферу спекулятивно-ап'юріорних підходу та знання з його філософії права — а саме таких елементів останньої:

- 1) ідея щодо двох елементів у розвитку права — філософського (сутнісного та універсального) та історичного (формального та партикулярного);
- 2) тотожність ідеального та реального вимірів буття права, належного і суцього у ньому;
- 3) відмова розглядати позитивне право як самостійний предмет дослідження, заміна його знання логічною спекуляцією.

Водночас зміни у поглядах Е. Лермін'є у першій половині 30-х років XIX ст. дістали відображення вже у назві його кафедри в Коледж де Франс (немає підстав сумніватися у тому, що назву кафедри запропонував він сам). Наголос робиться на «законодавстві», що, звичайно, зважаючи на різну структуру джерел права у розглянутих ученим правових системах, є неточним терміном, але однозначно вказує на те, що предметом нової академічної дисципліни є позитивне право. Це відбулося й у структурі навчальних курсів, які він викладав.

Результати викладацької діяльності Е. Лермін'є дістали відображення, в тому числі, у стенографічному виданні його лекцій 1835–1836 рр. під багатобічньою для дослідника назвою «Курс історії порівняльних законодавств», вперше опублікованому 1836 р. у Парижі [18], вдруге — у 1838 р. у Брюсселі,

передрукованому також 2010 р. Але ця об'ємна книга (487 с.), яка складається з двадцяти лекцій, охоплює лише історію міжнародного права (приблизно 60 % обсягу праці) та міжнародно-правових учень (40 %) періоду розвитку Римської держави. «Курс історії порівняльних законодавств» не містить теоретико-методологічної лекції чи передмови, охоплює лише окремий період у розвитку міжнародного права, не авторизований, а тому не відображає цілісно-концептуальних поглядів автора.

Проте принципово важливою, на нашу думку, є згадана структура лекційного курсу, особливості якої розкриваються у порівнянні із «Загальним вступом до історії права» 1829 р. Виклад історії позитивного права (в руслі загальної політичної історії) відокремлено від розгляду політико-правових учень. Слід також звернути увагу на твердження Е. Лермін'є щодо історичної спадкоємності у розвитку права кожної країни та водночас синхронності у розвитку країн світу однієї історичної епохи. Достатньо новим, хоча й, зважаючи на попередні погляди вченого, таким, що вимагає детальнішого розгляду, є твердження щодо неспівпадіння еволюції ідей та політико-правових процесів, щодо причинності та об'єктивної еволюції останніх: «Загалом в історії фантазії ніколи не мають успіху, але завжди стаються необхідні речі» [18, с. 220, 264, 267, 464].

* * *

На нашу думку, принципово важливою для розуміння еволюції поглядів Е. Лермін'є у 30-ті роки ХІХ ст. є стаття «Щодо методу історії порівняльних законодавств», опубліковану 1836 р. [19, с. 273–285]¹.

Насамперед слід звернути увагу на те, що на початку статті автор чітко декларує вихідну тезу і проблему: порівняльне законодавство є наукою, щоправда, молодою, яка виникла у ХІХ ст. і ще не має усталеної методології. Натомість історію порівняльних законодавств учений наукою не називає, а лише актуальною сферою досліджень, яку він прагне визначити.

У праці Е. Лермін'є конструює власну філософію порівняльного вивчення історії права. Зокрема, він вказує на те, що розвиток людського роду і суспільства не підлягає законам природи і навіть протилежний їм, в основі історії лежить розвиток людської особистості в процесі її діяльності, а однією з найважливіших проблем історії є свобода особистості. Природа як творіння Бога може лише надихати своєю величчю, якої людина теж прагне досягти.

Учений наголошує, що релігія і право є двома різними проявами діяльності людини. Право є виразом свободи та індивідуальності людини, а релігія прагне досягнути зв'язки необхідності, першопричину речей. Право може розвиватися як ізольовано, так і у зв'язку з релігією. У першому випадку воно стає зухвалим, у другому — виникає згода між незалежністю і необхідністю.

Таке відмежування Е. Лермін'є предмета сфери права і юридичної діяльності від вивчення природи та релігієзнавства не прямо, але однозначно вказує на відкинення ним ідеї природного права — у обох традиційних її варіантах — релігійному та натурфілософському. Це не означає відмови від релігійних принципів. Але наголос на тому, що релігії є проявом людської діяльності, що їх слід вивчати у порівнянні, а також на тому, що вони є обоженою формою

¹ Усі цитати подаються за перекладом цього тексту М. Захарової за нашою редакцією (рукопис).

раціоналізму, перетворює в його баченні релігійні вчення на окремий вид філософських учень.

Також Е. Лермін'є зазначав, що філософія і законодавство вивчають два різні боки людської природи: перша — внутрішню, а друга — зовнішню. Окрім того, право, яке, як зазначалося, є окремим видом людської діяльності, діяльним боком людської природи. Але він вказував, що розуміння права все ж вимагає залучення філософії. Насамперед Е. Лермін'є зазначав, що питання щодо методу законодавства і порівняльного законодавства розглядає філософія. До того ж зазначаючи, що метод наук історії порівняльних законодавств та історії порівняльних релігій той самий, він фактично проголошував, що філософія розробляє методологію для суспільних і гуманітарних наук взагалі.

Окрім того, він розглянув проблему співвідношення філософії та історії порівняльних законодавств через аналіз понять «раціоналізм» та «ідеалізм» і стадії пізнання права. Е. Лермін'є зазначав, що раціоналізм є усвідомленням розуму. Ідеалізм натомість є вищою формою людського інтелекту, це інтуїція, спрямована на досягнення істин і сутнісних атрибутів природи людини. Історію законодавств, тобто позитивного права, він вважав найбільш живою сферою людського раціоналізму. Отже, юридичне дослідження є раціоналістичним, розглядає факти і нібито має залишатися в сфері емпірично пізнаваної реальності.

Але вчений вказує на сфери дотику і взаємного переходу раціоналізму та ідеалізму. По-перше, він вважає, що ідеалізм є одним із чинників творення позитивного права — як внутрішній мотив законотворців (які, очевидно, прагнуть наблизити законодавство до ідеалу істини).

По-друге, раціоналізм, на думку Е. Лермін'є, є лише ступенем формування ідеалізму. Через цю тезу він розкриває сутність порівняльного підходу до вивчення права. Так, історія законодавств, як зазначалося вище, належить до сфери раціоналізму. Але порівняльна історія законодавств спирається на порівняльний аналіз, для якого потрібний певний деномінатор (критерій, зразок для оцінки), що перебуває поза фактами, які порівнюються. Ним є ідея права як справедливості, її розробляє філософія права. Тобто порівняння передбачає вихід за сферу реальних фактів, раціоналізм передбачає ідеалізм, позитивне правознавство, стаючи порівняльним, залучає філософію (права).

По-третє, результатом порівняльно-правових досліджень стають ідеальні моделі, що належать до пізнання єдності елементів людської природи, її законів. «Будь-яке істинно наукове порівняння обов'язково спирається на раціоналізм, а приводить до ідеальних концепцій», — зазначав Е. Лермін'є.

Загалом проблему співвідношення права та філософії як раціонального та ідеального вчений визначив так: «Раціоналізм та ідеалізм лежать в основі не лише всіх людських речей, але й є основою як для законодавств, так і для релігій».

Окремо Е. Лермін'є розглянув питання історії права. Зокрема, він зазначав, що вона має бути побудована на основі хронологічного методу. Недотримання цього методу вчений вважав однією з ознак ненауковості давніх праць, зокрема, найбільшим недоліком праць Монтеск'є. На його думку, хронологічність у науці з'явилася у ХІХ ст. Зміст статті Е. Лермін'є дає змогу розуміти «хронологічність» як історизм, розуміння причинно-наслідкового зв'язку в розвитку явищ. Учений зробив наголос на категорії «подальший розвиток» — недостатності аналізу правового явища в один момент його існування, необхідності

його розгляду в розвитку, динаміці. Він писав про час як про закон розуму та історії. Тому історія прискорює суспільний прогрес, адже дає розуміння можливих варіантів подальшого розвитку.

Розуміння кожним суспільством, народом своєї історії, на думку Е. Лермін'є, є одним з найважливіших завдань сучасності. Поділяючи погляди Віко, Монтеस्क'є, Гердера, Гуго, Савінії на народ як єдиний суб'єкт, він вказував, що для нього характерні спільні відчуття, навички, орієнтири, дух, розум. Тому суспільство (у межах народу) прагне до «міцної гармонії єдності», подолання внутрішніх суперечок почуттів і думок. Саме історія демонструє суспільству формування його спільних долі й права, виховує людину й допомагає досягнути згоди в народі щодо важливих питань.

Але пізнання законів розвитку, як і осягнення особливостей духу і колективного розуму народу, неможливі без порівняння. Очевидно, саме тому Е. Лермін'є стверджує, що вивчення історії порівняльних законодавств (як і історії порівняльних релігій) — найперше завдання європейської думки. В історії порівняльних законодавств поєднуються хронологічний та порівняльний методи. Завдяки цьому створюється можливість порівнювати народи в різний час і різного рівня розвитку. Щоправда, з тексту праці незрозуміло, чи порівнюються сукупний досвід правового розвитку народів у певний історичний період з таким же сукупним досвідом іншого періоду, право одного народу в один історичний період з правом іншого народу в інший період, право одного народу в різні періоди.

Розглядаючи проблему універсального та індивідуального в правовому розвитку, Е. Лермін'є зазначав, що у праві кожного народу відображаються загальні, вселюдські елементи: «Перший результат порівняння — всезагальність важливих елементів людства». Певним обмеженням при пізнанні загального є патріотизм як надання переваги одній країні, тому вчений закликав у дослідженні максимально обмежувати відповідні почуття. Знаходження загальних законів розвитку важливе тому, що, присвячуючи їм свої сили, люди і народи стають вільними й сильними.

Але, як наголошував Е. Лермін'є, загальні елементи неоднаково розвиваються в різний час і в різних місцях. І об'єктивним фактом, і судженням розуму є особливе у правовому розвитку народів, і першість проявів загальних елементів у праві того чи іншого народу. Саме вони, взяті разом, а не загальне, є пріоритетним об'єктом порівняльної історії законодавств.

Таким чином, Е. Лермін'є виділяє три необхідні елементи науки історії порівняльних законодавств: «всезагальність необхідних елементів розвитку» (загальне); «специфіка і першість у кожному з історичних виявів» (окреме); «подальший розвиток» (історичний підхід до дослідження правових явищ).

Важливою особливістю розглянутої нами праці Е. Лермін'є є те, що у ній автор пропонує розроблену ним методику порівняльного дослідження права, яка спирається на послідовність операцій:

- 1) просте, «чисте» спостереження фактів;
- 2) виділення певних якостей та співвідношень між ними;
- 3) «зведення моральних особливостей до найпростішого їх вираження».

Розуміння автором цієї методики можна розкрити і розвинути на основі запропонованого ним зразка її реалізації. На прикладі Стародавніх Індії та Єгипту Е. Лермін'є ідентифікує риси теократії, встановлює «повну історичну

подібність» цих рис. На цій основі, відзначає він, можна дійти висновку про закономірності розвитку теократії. Це є основою для вивчення феномена теократії. На цьому шляху дослідник обов'язково звернеться до проблеми свободи особи. Наступним і логічним, на думку Е. Лермін'є, є звернення до еволюції ідеї теократії в часі. А це стане внеском у розробку питання про «істинне співвідношення між ідеєю Бога та ідеєю свободи».

Таким чином, спочатку відбувається спостереження фактів щодо політико-правового життя кожної з досліджуваних країн. Потім виділяються параметри правового розвитку кожної країни. Вони зіставляються між собою, співвідношенням між ними є подібність. На основі цього подібні елементи зводяться до політико-правових закономірностей. Цей етап уже є прикладом третьої операції в запропонованій Е. Лермін'є методиці порівняльного дослідження права, під час якої суто раціональне дослідження веде до створення ідеальних моделей. На наступному етапі можна побачити вже суто філософсько-правове пізнання. Далі вчений пропонує перейти до історико-порівняльного дослідження, але на основі здобутого філософсько-правового знання. А остаточний результат усього багатоступеневого дослідження він пропонує використати надалі для суто філософського пізнання.

Отже, у наведеному Е. Лермін'є прикладі, який він пропонує як зразковий, дійсно, присутні три сформульовані ним стадії порівняльно-правового дослідження. Але на цих стадіях, на нашу думку, відсутній історико-правовий аналіз на основі постульованого ним хронологічного методу. Він з'являється пізніше вже на основі філософсько-правового узагальнення результатів порівняльно-правового розгляду і поєднується з порівняльним методом. Метою ж такого порівняльного історико-правового дослідження стає постачання матеріалів для філософії права. Схема, вірогідно, не зовсім послідовна, але вона, зокрема, дає підстави стверджувати, що у ній порівняльно-правовий аналіз виступає і самостійно, і у поєднанні з філософією та історією права.

На нашу думку, найважливішими новаціями у поглядах Е. Лермін'є, відображеними у праці «Щодо методу історії порівняльних законодавств», були:

1. Сфери права і філософії визнано самостійними, їх відмежовано, визначено канали і засоби їх взаємовпливу, але не змішування. Також відбулася чітка відмова від використання ідеї природного права у будь-якій її формі. Предметом юридичного дослідження стали насамперед не ідеальні моделі політико-правових учень, а позитивне право.

2. Філософсько-правовий синтез права було значною мірою замінено порівняльно-правовим дослідженням. Змінився принцип формування самого філософсько-правового знання — замість абстрактно-спекулятивних побудов чи узагальнення досвіду однієї правової системи як еталонної (насамперед римського права) — його поступове формування на основі порівняльного та історичного дослідження правових систем.

3. Порівняльне правознавство стало фактично третім елементом юридичної науки, поряд з історією та філософією права. Було обґрунтовано і в конкретних методиках продемонстровано синтез порівняльного правознавства з історією права і формування нової сфери досліджень — історії порівняльних законодавств, тобто порівняльної історії права. Вчений, наскільки нам відомо, вперше запропонував методику порівняльно-правового, а також порівняльно-історико-правового дослідження.

4. Відбувся перегляд співвідношення загальних та особливих елементів у розвитку національних правових систем. Окреме перестало сприйматися лише як форма відображення загального. Учений відмовився від ідеї повного домінування загального над окремим, а також односпрямованого розвитку права у напрямку його універсалізації. Основним предметом розгляду позитивної юридичної науки для нього стало окреме у правовому розвитку.

У зв'язку з цим наведемо цитату Г. Наве, одного з найбільших дослідників наукової спадщини Е. Лермін'є: «Він вагається, ніколи реально не вибравши між двома пропозиціями: пропозицією Гердера (яку він взяв від Савінії), який бачив у людстві концерт націй, кожна з яких має свою відмінність, що не зменшується, і універсалістською пропозицією (яку він взяв від Гроція), згідно з якою подібне право має бути встановлене скрізь» [26, с. 50]. Ми не можемо погодитися з такою оцінкою. Вона може мати право на існування щодо філософа права, але з певного часу Е. Лермін'є слід розглядати також як компаративіста. У порівняльно-правовому дискурсі ці дві концепції не обов'язково суперечать одна одній, більше того, їх співіснування є необхідною передумовою формування і розвитку цього дискурсу.

Зважаючи на це, ми також не можемо погодитися з поширеним розглядом наукової спадщини Е. Лермін'є лише в контексті історії та філософії права. Наприклад, сучасні французькі дослідники Ф. Одрен і Ж.-Л. Гальперин визнають лише «визначальну роль його (Е. Лермін'є. — О. К.) праць у розвитку історичних досліджень права і у рефлексії щодо спільності права та філософії» [8, с. 3], а Г. Наве пише про «великого французького філософа свого часу» [26, с. 46]. Оцінки згаданих та інших дослідників спираються насамперед на аналіз ранніх праць Е. Лермін'є і практично ігнорують його порівняльно-правові дослідження. Натомість ми вважаємо, що розглянута праця «Щодо методу історії порівняльних законодавств» є яскравим прикладом і безсумнівним свідченням формування Е. Лермін'є як видатного компаративіста.

* * *

У рамках нашого дослідження немає змоги детально розглянути подальшу еволюцію поглядів Е. Лермін'є на основі інших численних його праць. Спеціальні дослідження вченого з проблематики теоретико-методологічних засад порівняльного правознавства, окрім проаналізованих вище, науці невідомі. Але, зважаючи на постульовану ним єдність методології порівняльного законодавства та порівняльного релігієзнавства, вважаємо за можливе розглянути його невелику за обсягом працю «Гебраїзм та християнство», опубліковану 1846 р. [22]¹. Обрати саме цю статтю нас також спонукала її проблематика (зіставлення впливу суспільних доктрин різних конфесій на розвиток права), яка і за життя Е. Лермін'є, й пізніше, аж донині, вважається важливою для порівняльного правознавства.

Учений продовжує визнавати загальносвітові закономірності еволюції та стадіальність у суспільному розвитку («кожна епоха має свій сенс і значення», «розвиток суспільства здійснюється відповідно до необхідних законів»). Е. Лермін'є не відмовився від ідеї прогресу, але він фактично визнав, що остан-

¹ Поділ на сторінки у цій публікації відсутній.

ній є непрямим: «Людство розвивається, але часто на руїнах окремої величі». Окрім того, проголошувалася неоднозначність, відносність прогресу: один і той же загальносвітовий прогрес має і позитивні, й негативні наслідки. Зокрема, поступове становлення принципів і практики демократії призводить до зменшення ролі та значення й навіть «зникнення» людини в суспільстві.

Е. Лермін'є наголошував на окремих законах розвитку народу та його культурно-психологічної традиції: «Уважний аналіз виявляє, що геній народів воістину історичний і розвивається за тими ж законами композиції, що й дух окремої людини, повний і міцний». Він вказував на те, що у минулому народи не імітували один одного, але кожний з них «відчував особливе покликання і віддавався йому завзято». Це покликання, на його думку, виражається в особливостях національного «генія» — особливостях світосприйняття, талантів та практичних умінь. Щоправда, вчений висловив впевненість щодо цього лише по відношенню до «великих і сильних» народів.

Можливість часткового порушення спадкоємності у розвитку національних традицій закладена у необхідності реагувати на нові виклики в житті народів, «критичні труднощі», які вимагають «незалежних (від власної традиції. — О. К.) рішень». У тексті праці немає згадки про те, коли відбувся перехід від самостійного розвитку народів, який мав власні закономірності, до утвердження загальносвітової суспільної еволюції. Але на це вказує сама назва статті, яка передбачає порівняння іудаїзму та християнства. Отже, перехід від національних релігій як частини їхньої психології та культури до християнства як однієї із світових релігій знаменує й перехід до наднаціональних тенденцій суспільного розвитку.

Е. Лермін'є вказував на механізм конвергенції національних традицій та утвердження загальносвітових тенденцій розвитку. Зокрема, це відбувається шляхом імітації зарубіжних нравів та релігій. Очевидно, у політико-правовій сфері це передбачає запозичення правових рішень подібних проблем. Учений зазначав, що є певні цикли рецепції зарубіжного досвіду: від захоплення — до «жालу, каяття» — і до нового захоплення. Але в періоди розчарування у запозичених елементах не відбувається повна відмова від останніх, що й визначає поступовість, але все ж таки переважання процесів уніфікації світового суспільного розвитку, що супроводжуються також духом космополітизму (який, як припускаємо, вчений приписував християнству).

В результаті «оригінальність рас, народів і людини суттєво змінилася». Відбувається глибинне зближення у духовному, господарському та політико-правовому житті народів — «майже завжди та сама модель управління, і той же тип установ». Е. Лермін'є, вказуючи на існування позитивних аспектів цього процесу, все ж оцінював його переважно негативно, вважав його фатальним для розвитку індивідуальності як народів, так й індивідуумів. Культури, в тому числі філософські ідеї народів, поступово стають за своєю сутністю космополітичними, що з часом призведе до зникнення народів, втрати людством його духовного багатства і краси. На думку вченого, це веде до утвердження одноманітності та системності світу й матиме наслідком формування єдиного механізму пригнічення людської особистості: «Скрізь правила і дух системи, яка брутальною силою керує діяльністю людини, ув'язнюючи і калічачи. Метод душить життя».

Зовсім не стверджуючи, що аналізована праця всебічно відображає еволюцію поглядів Е. Лермін'є, відзначимо нові ідеї, принципово важливі для розу-

міння розвитку його порівняльного підходу до пізнання правової дійсності. Зокрема, більш виразним стає ставлення до національних відмінностей у суспільному розвитку, в тому числі в праві, як до безумовної цінності, зникає захоплене ставлення до універсального («філософського») елемента, останній перестає бути позачасовим імперативом, а розглядається як тенденція, яка має свій історичний початок і ще не визначену подальшу долю.

І загалом відбувається трансформація поняття про універсальне — воно вже не розглядається як те, що стоїть над національним елементом (в тому числі національним правом), а як суміш запозичених елементів різних національних традицій, яка стає загальноприйнятою (тобто міжнаціональним елементом). Універсальне переходить із сфери ідей у сферу практики, в тому числі політики і позитивного права, і втрачає філософський характер. У такому баченні філософія значною мірою втрачає активний творчий характер і, очевидно, замість претензії на керівництво суспільними перетвореннями має вдовольнитися роллю одного зі способів їх осягнення.

Водночас зникає впевненість у закономірності та односпрямованості загальносвітового суспільного розвитку, його однозначній детермінованості, він стає результатом впливу кількох чинників (національна традиція, політичні обставини, сутність запозичених елементів), діалектичним за своїм характером (відносність позитивного і негативного, залежність їх оцінки від кута зору дослідника), може мати альтернативні варіанти еволюції.

Попри негативне ставлення автора до рецепції принципово важливою є сама відмова від ідеї саморозвитку суспільства і права як результату національних чи загальносвітових закономірностей, визнання суттєвого потенціалу процесу взаємовпливу правових систем. Останній фактично стає поряд із спадкоємністю у національній правовій традиції другим елементом розвитку позитивного права.

* * *

Аналіз низки праць Е. Лермін'є різних років дає підстави розглянути проблему становлення в них елементів порівняльного правознавства. Основною в цьому процесі, на нашу думку, стала трансформація філософсько-правового та історико-правового і формулювання порівняльно-правового підходу до пізнання права.

У 1829 р. Е. Лермін'є розглядав філософію права (як сукупність політико-правових вчень у їх розвитку) як визначальний елемент у розвитку права і основу юридичної науки. Він стверджував, що філософські ідеї, зокрема, ідея справедливості як основна для права, є універсальними та закладеними у розумі людини. Саме філософський елемент права він вважав раціональним і сутнісним, а історичний — ідеальним та формальним. Тому в процесі взаємодії цих елементів філософський елемент домінує, що призводить до поступової універсалізації права. Фактично ототожнюючи належне і суще, Е. Лермін'є проголошує рівнозначність учення про право і власне позитивного права. Саме з цього випливає заперечення ним можливості окремої (не суб'єктивної, а об'єктивної) динаміки у розвитку позитивного права та, власне, байдужість до останнього. Безумовно, у цей період становлення вченого саме філософський

підхід виступає як домінуючий в його розумінні права, а філософія права виступає як замітник природного права.

Проте вже у 1831 р. він вказував, що природне право (у будь-якій формі й широкому розумінні — як абстрактне спекулятивне вчення про право) не може бути мірилом позитивного права, філософія має національні особливості, втілення філософських ідей у позитивне право корелюється об'єктивними обставинами (сукупно названими політикою). Таким чином, філософський чинник стає неуніверсальним і несамодостатнім, а однозначність домінування філософії над позитивним правом вперше поставлено під сумнів.

Ідею трансформації концепції природного права Е. Лермінє розвинув у 1834 р., запропонувавши поєднати її з об'єктивним розвитком позитивного права (суспільним правом) в концепції універсального закону, зміст якого еволюціонує разом із суспільними відносинами і невіддільний від останніх. Проблему одночасної подібності й відмінності суспільних відносин у різних країнах він розв'язував через ідею особливого мислення різних суспільств, порівнюючи які, вважав за можливе створити «філософію країн», яка й дасть змогу визначити такий універсальний закон, осмислити ідею справедливості як елемент людської природи. Отже, у баченні вченого загальний елемент в праві було запропоновано пізнавати за допомогою порівняння, порівняльне пізнання стає основою філософії права.

Ці тенденції вповні розкрилися у працях ученого, опублікованих 1836 р. Їх основою стало проголошення нетотожності належного і суцього, еволюції правових ідей та правових процесів. Якщо суще має власні об'єктивні причинність та еволюцію, то належне вже не має об'єктивного характеру, стає суб'єктивною реальністю, не чинником творення права, а предметом пізнання. Хоча вчений й стверджував, що історичний розвиток права має певну спрямованість — розкриття ідеї свободи особи, а також вважав за краще корелювати розвиток права і моралі (релігійної), але він вперше відкинув детермінованість цього процесу природою речей або Божою волею. Е. Лермінє фактично проголосив філософію лише одним з можливих способів осягнення реальності, а не її домінантою, відмежував предмети пізнання філософії та юридичної науки. Відтепер у його розумінні філософія розглядається як сфера ідеального, а юридична наука стала раціональною. Базовим для пізнання загального у праві вчений проголосив порівняльний та історичний підходи, філософія ж права повинна була мати справу з результатами досліджень порівняльного законодавства та історії порівняльних законодавств.

А у 1846 р. Е. Лермінє представив уже замість філософії універсалізму філософію відмінностей і різноманіття у праві. Натомість універсальне змінило свій характер із суб'єктивного на об'єктивний, стало процесом у межах позитивного права. Визначення загального у праві випало зі сфери філософії права й увійшло до сфери порівняльного законодавства.

Власне бачення історичного підходу Е. Лермінє виклав ще 1829 р. Його вчений вважав інструментом подолання спекулятивного мислення, характерного для природно-правового напрямку в політико-правових вченнях. Вихідним положенням автора виступає бачення історії не як минулого, а як традиції, що продовжується з минулого у сьогодення та майбутнє. А головним методологічним принципом історичного підходу вчений вважав причинно-наслідковий зв'язок у розвитку політико-правових та інших суспільних явищ. Але предметом історич-

ного пізнання у нього виступає не право, а політико-правові вчення. Те ж, що він називав «історичним», за змістом було насамперед або національним духом, або сумою звичаїв, тобто фактично незмінним елементом розвитку права.

Вперше історія позитивного права стала предметом дослідження («Курс історії порівняльних законодавств») і осмислення («Щодо методу історії порівняльних законодавств») вченого 1836 р. Він сформулював критерій науковості історії права, який за змістом охоплює основні елементи принципу історизму. Це, зокрема, передбачало виявлення об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків у виникненні та еволюції правових явищ. А змістом історії права мало стати дослідження процесу розвитку правових явищ. Тобто історія не мала слугувати конструюванню позаісторичних традицій, а досліджувати розвиток права народів. Окрім того, 1846 р. Е. Лермін'є виразно заявив про окремі закономірності та динаміку розвитку народів.

Порівняльний підхід до пізнання правових процесів годі шукати у ранніх працях Е. Лермін'є, зокрема, найважливіший з них — «Загальному вступі до історії права». І в цьому ми повністю погоджуємося із згаданою думкою У. Хуга та інших учених. У ній присутні категорії загального та окремого в праві, але їх пізнання здійснюється на основі поєднання підходів філософії права та дещо видозмінених аксіом історичної школи права. Причому вчений не використовував і дещо латентний порівняльно-правовий потенціал останніх (вони припускали існування особливого в праві — правові спільності на основі мовно-генетичної спорідненості), адже практично не звертався по історії позитивного права.

Першу спробу визначення місця порівняння у пізнанні права вчений зробив 1834 р. у праці «Викладання порівняльних законодавств». Але предметом дослідження мало стати лише зарубіжне правове мислення, а заявлена мета і можливий результат однозначно вказують на те, що йшлося лише про використання детально не конкретизованого порівняльного методу в межах філософії права.

Формування ж дослідником авторського бачення порівняльно-правового підходу можна спостерігати у праці 1836 р. «Щодо методу історії порівняльних законодавств», у якій він виразно постулює визнання порівняльного законодавства наукою. Характерно, що Е. Лермін'є не доводив необхідності чи природності існування такої науки, а лише констатував те, що вона виникла у ХІХ ст. Це може свідчити про те, що вчений вважав її існування даністю, яка не підлягає сумніву.

Е. Лермін'є запропонував замість двох елементів пізнання права, які він розглядав раніше (філософського та історичного), три елементи — загальне, окреме та історичний підхід. При цьому перші два елементи мало осмислювати порівняльне законодавство — на основі третього елемента, який пропонувала історія права. Поєднання першого і другого елементів з третім формувало нову міждисциплінарну сферу наукових досліджень і наукового знання — «історію порівняльних законодавств» (те, що пізніше конституювалося як порівняльна історія права). Серед особливих методів, які використовуються при вивченні цієї сфери, він відзначив діахронне порівняння, яке, очевидно, разом із презумпцією вченого щодо стадіальності розвитку права, могло стати початком розробки історико-типологічного підходу. Зв'язок порівняльного законодавства і цієї нової сфери досліджень з філософією права Е. Лермін'є бачив як вертикальний: остання є більш високою формою узагальнення результатів їх

досліджень. І, звичайно, важливим для розвитку порівняльного правознавства є те, що вчений запропонував власну методику проведення історико-порівняльного правового дослідження.

Іншим виміром становлення елементів порівняльного правознавства у працях Е. Лермінє стало формулювання його предмета, а саме: національного права та взаємодії правових систем.

Національне в праві вчений розглядав як результат формування нації як окремої особистості, якій притаманний особливий національний дух — усвідомлення свого унікального шляху розвитку, а також відмінний спосіб мислення, філософствування, правотворення. У ранніх працях Е. Лермінє розглядав ці елементи як особливу форму відображення загальнолюдської еволюції учень про право. Вчений заперечував розвиток у межах однієї нації, практично не визнаючи вплив держави та політичного життя на право, а також процеси взаємовпливу правових систем, включаючи навіть рецепцію римського права. Національна традиція залишалася для нього спіритуалістично-інтелектуальною, позитивне ж національне право практично не входило до предмета дослідження. Напрямом всесвітньої еволюції права ставала універсалізація як подальше поступове зниження національного (історичного) елемента на користь універсального в контексті загального зниження ролі символічного, ідеального на користь раціонального, філософського. Проте поступово він почав приділяти більшого значення розвитку права в межах окремого народу — через дедалі більше усвідомлення ролі політики, зміну погляду на філософський елемент права (як насамперед тип національного мислення, а не загальносвітову сукупність ідей), визнання неможливості повної уніфікації та нівелювання відмінностей (хай навіть формальних) у праві.

Натомість у праці 1836 р. «Щодо методу історії порівняльних законодавств» відображено суттєву трансформацію поглядів Е. Лермінє. Національне в праві та його пізнання (через порівняння) проголошено ним пріоритетним предметом дослідження, універсальне вже не домінувало над національним, а тенденція до універсалізації перестала розглядатися як даність. Національне перестало бути формою універсального, натомість — самостійним виміром правової реальності.

На прикладі праці 1846 р. можна спостерігати логічне продовження розвитку поглядів Е. Лермінє на проблему національного в праві. Всесвітня еволюція правових учень фактично перестала розглядатися як чинник розвитку національного права, воно має власні закономірності та динаміку, а серед його чинників названо традицію (історичний елемент, спадкоємність), політичне життя, а також взаємодію із зарубіжними правовими системами. Універсалізація, яка розглядалася вже як об'єктивний міжнаціональний процес, в основі якого — взаємодія позитивного права, фактично була проголошена шкідливою для світового правового розвитку. Натомість було постульовано цінність національних відмінностей у праві.

Ще один принципово важливий елемент предмета порівняльного правознавства — взаємодію правових систем — було обґрунтовано Е. Лермінє пізніше, зокрема, у розглянутій нами праці 1846 р. Учений вказує на два чинники правового розвитку — спадкоємність у межах правової системи та взаємовплив таких систем. Також у цій праці було запропоновано теорію циклічності рецепції та акультурації елементів зарубіжного права.

* * *

Аналіз праць ученого різного часу дав змогу визначити, що порівняльно-правовий підхід до пізнання права в них сформувався між 1834 і 1836 рр., тобто протягом перших двох років викладання ним предмета «Історія порівняльних законодавств». Це дає змогу припустити, що вже сформований філософ права Е. Лермін'є трансформувалася у компаративіста в результаті систематичного опрацювання фактичного матеріалу для своїх лекцій. На жаль, його опубліковані праці не дають іншого пояснення таким суттєвим змінам у його наукових поглядах саме в цей час, адже вчений не послався на джерела останніх. Водночас можемо стверджувати, що Е. Лермін'є у працях 1836 р. фактично заперечив ідеї В. Кузіна та А. Журдена, які частково приймав раніше, а також основні аксіоми історичної школи права (окрім визнання національного права основним предметом дослідження, ідея чого виникла до Ф. Савіні та розвивалася й іншими школами правової думки).

На нашу думку, єдиним мислителем, на праці та погляди якого міг спертися вчений при формулюванні свого порівняльного підходу, був П. Фейєрбах. Е. Лермін'є був знайомий принаймні з деякими працями останнього і згадував про нього в «Загальному вступі до історії права» 1829 р., щоправда, лише в контексті розвитку кримінально-правових ідей І. Канта. Праці двох учених-компаративістів суттєво подібні в поглядах на основні підходи до пізнання права, місце серед них порівняльного підходу, співвіднесення порівняльного правознавства і філософії права, характер загального і окремого в розвитку права, цінності та об'єктивності відмінностей між правом різних народів. Щоправда, слід зазначити, що розробка цих питань П. Фейєрбахом значно фундаментальніша. Водночас Е. Лермін'є в жодному разі не копіює підходи останнього, а також пропонує низку нових концептуальних ідей, які до 1836 р. у науковій літературі не зустрічалися (наприклад, методика порівняльно-правового дослідження, цикли правової рецепції та ін.).

Не зовсім зрозумілою є поява у праці Е. Лермін'є 1836 р. терміна «порівняльне законодавство». Як показали результати наших досліджень, у 1810–30-х роках у німецькій, датській, швейцарській, англійській науковій літературі використовувалася назва «порівняльне правознавство» — слідом за П. Фейєрбахом, у 1830-х роках у французькій літературі також уже зустрічається словосполучення «порівняльне право», але назва «порівняльне законодавство» почало широко використовуватися вже у другій половині століття, у контексті розвитку соціологічної школи права [див. напр.: 2; 4; та ін.].

Використання у назві заснованої 1831 р. кафедри у Коледж де Франс словосполучення «порівняльні законодавства», очевидно, вказувало скоріше на процес порівняння різних законодавств, а не на науку/академічну дисципліну з такою назвою. Це могло бути результатом, наприклад, ідеї Г. Гуго щодо «*verschiedenen positiven Rechte*» — різноманітних позитивних прав, порівняльного пізнання позитивного права як відображення досвіду різних народів [цит. за: 25, с. 102]. На таке розуміння — як процесу, мисленнєвої операції, але не окремої дисципліни — вказує й проаналізована нами праця Е. Лермін'є 1834 р., в основі якої — інаугураційна промова професора перед початком викладання дисципліни «Історія порівняльних законодавств». Можемо лише припустити, що Е. Лермін'є самостійно запровадив термін «порівняльне законодавство»,

змінивши термін П. Фейєрбаха з метою наголошення позитивістського бачення предмета цієї науки або адаптації до назви своєї кафедри.

Підсумовуючи, зазначимо, що значення ідей Е. Лермін'є для становлення порівняльного правознавства полягає у формулюванні ним, хай навіть схематичному, основних елементів теоретико-методологічних засад цієї науки: порівняльного методологічного підходу (заперечення метафізичного детермінізму в праві, визнання об'єктивної зумовленості загального та окремого в позитивному праві, виокремлення порівняння як особливого виду осягнення права і визначення його місця серед інших видів пізнання), предмета дослідження (концепція національного позитивного права, механізм взаємозв'язків між правовими системами), об'єкта дослідження (авторське бачення загального і окремого у правовому розвитку), методології і методики порівняльного дослідження права.

* * *

Насамкінець кілька слів про подальшу історію кафедри загальної та філософської історії порівняльних законодавств у Коледж де Франс. Восени 1841 р. виконуючим обов'язки завідувача кафедри було обрано графа П'єра Ніколя Рапетті (1811–1885), який залишався на цій посаді до ліквідації кафедри декретом Тимчасового Уряду в квітні 1848 р. [9, с. 62]. Він, зокрема, опублікував дві вступні лекції до курсу порівняльних законодавств — 1842 і 1843 р. [29; 30]. Окрім цього курсу, П. Н. Рапетті у Коледж де Франс викладав: історію римського права у зв'язку з формуванням французького права (1841–1842), історію канонічного права (1842–1845), історію власності згідно з феодалним правом та цивільним законодавством старої монархії (1845–1846), порівняльну історію публічного права давніх і нових народів (1846–1847), історичний розвиток звичаєвого права до сучасного законодавства (1847–1848) [9, с. 63]. Як зазначалося вище, після відновлення кафедри й до 1849 р. її знову очолював Е. Лермін'є.

У 1849–1883 рр. кафедру (з уточненою назвою — «історії порівняльних законодавств») очолював Едуар Рене Лефевр де Лабуле (1811–1883), видатний компаративіст, який став одним із засновників щорічника «Огляд історії французького та зарубіжного права» («*Revue historique du droit français et étranger*») 1855 р. та Товариства порівняльного законодавства 1869 р. (став його першим президентом у 1869–1871 рр.). У 1884–1919 рр. на чолі кафедри перебував Жак Флеч. Між іншим, з 1887 р. вона залишилася єдиною юридичною кафедрою в Коледж де Франс — після ліквідації кафедри природного права та права народів. Після відставки Ж. Флеча у 1920 р. і її (на той час — «кафедру порівняльних законодавств») було фактично ліквідовано — перетворено на кафедру історії наук [16, с. 7]. На жаль, славу традицію викладання порівняльно-правових дисциплін у Коледж де Франс на цьому було перервано¹.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Константинеско Л.-Ж.* Развитие сравнительного правоведения // *Очерки сравнительного права* : сборник / сост., перевод и вступ. статья В. А. Туманова. — М. : Прогресс, 1981.

¹ Винятком є 2001–2002 рр., коли у Коледж де Франс існувала кафедра порівняльно-правових досліджень та інтернаціоналізації права. Див.: [17, с. 7].

2. *Кресін О. В.* Виникнення та рання історія порівняльного правознавства // Порівняльне правознавство. — 2012. — № 1–2.
3. *Кресін О. В.* Лермінє Жан Луї Ежен / Біографічний словник осіб, які згадуються в працях українських компаративістів XIX–XX ст. // Порівняльне правознавство : антологія української компаративістики XIX–XX століть / за ред. О. В. Кресіна. — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Видавництво «Логос», 2008.
4. *Кресін О. В.* Питання критеріїв при вивченні генези порівняльного правознавства // Порівняльне правознавство : сучасний стан і перспективи розвитку : зб. наукових праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, М. Б. Бучка ; упор. О. В. Кресін. — К. : Логос, 2010.
5. *Тарановский Ф.* Сравнительное правоведение в конце XIX века // Порівняльне правознавство : Антологія української компаративістики...
6. *Цвайгерт К., Кетц Х.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х т. — Т. I : Основы / пер. с нем. — М. : Междунар. отношения, 2000.
7. *Adelman J.* Republic of Capital : Buenos Aires and the legal transformation of the Atlantic World. — Stanford : Stanford University Press, 1999.
8. *Audren F., Halpérin J.-L.* La science juridique entre politique et sciences humaines (XIX^e — XX^e siècles) // Revue d'histoire des sciences humaines. — 2001. — Vol. 1. — No. 4.
9. *Audren F., Navet G.* Note sur la carrière d'Eugène Lerminier au Collège de France (1831–1849) // Revue d'histoire des sciences humaines. — 2001. — Vol. 1. — No. 4.
10. *Delmas-Marty M.* Études juridiques comparatives et internationalisation du droit [Електронний ресурс] // Сайт «Collège de France». — Режим доступу : www.college-de-france.fr
11. *Eugene Lerminier* [Електронний ресурс] // Сайт «Corpus des Œuvres de Philosophie en Langue française». — Режим доступу : www.corpus-philosophie.fr/notice_lerminier.html
12. *Fauvarque-Cosson B.* Development of comparative law in France // The Oxford handbook of comparative law / Ed. by M. Reimann, R. Zimmermann. — N. Y. : Oxford University press, 2006.
13. *Gossman L.* Basel in the age of Burckhardt : A study in unseasonable ideas. — Chicago : University of Chicago press, 2002.
14. *Gray W. D.* The career of Édouard Laboulaye, 1811–1883. — Cranbury, NJ, 1994.
15. *Hug W.* The history of comparative law // Harvard law review. — 1931–1932. — Vol. 45.
16. *Le Collège de France.* Quelques données sur son histoire et son caractère propre // Annuaire du Collège de France. 2005–2006. 106^e année. — P., 2006. [Електронний ресурс] // Сайт «Collège de France». — Режим доступу : www.college-de-france.fr/media/cours-et-travaux/UPL4814_Annuaire_introduction.pdf
17. *Lermimier E.* Dix ans d'enseignement. — Paris : Librairie de Ch. Gosselin, 1839.
18. *Lerminier E.* Cours d'histoire des législations comparées, professé au Collège de France. — Paris : G. Ange et C^o, [1836].
19. *Lerminier J. L. E.* De la méthode dans l'histoire des législations comparées // Études d'histoire et de philosophie. — T. 2. — Paris, 1836.
20. *Lerminier E.* De l'enseignement des législations comparées // Études d'histoire et de philosophie. — T. II. — Paris : Charpentier, Libraire-Éditeur, 1836.
21. *Lerminier J.-L.-E.* De Possessione analytica savigniana doctrinae expositio, dissertatio juridica inauguralis, quam die XIII julii 1827. — Parisiis : typis E. Guiraudet, 1827.
22. *Lerminier E.* L'hébraïsme et le christianisme [Електронний ресурс] // Сайт «Wikisource. La bibliothèque libre». — Режим доступу : fr.wikisource.org/wiki/L'Hébraïsme_et_le_christianisme.
23. *Lerminier E.* The German historical school of jurisprudence // American jurist and law magazine. — 1836. — Vol. 14. — Issue 27 (July).
24. *Mercado J. C.* Building a nation. The case of Echeverria. — Lanham : University press of America, 1996.
25. *Mohnhaupt H.* Universalgeschichte, Universal-Jurisprudenz und rechtsvergleichende Methode im Werk P. J. A. Feuerbachs // Rechtsgeschichte in den beiden deutschen Staaten (1988–1990) : Beispiele, Parallelen, Positionen / Hrsg. von H. Mohnhaupt. — Frankfurt am Main : Klostermann, 1991.
26. *Navet G.* Eugène Lerminier (1803–1857) : La science du droit comme synthèse de l'histoire et de la philosophie // Revue d'histoire des sciences humaines. — 2001. — Vol. 1. — No. 4.
27. *Notice de Victor Cousin* [Електронний ресурс] // Сайт «Philo19. Base de données bibliographiques sur la philosophie française du XIX^e siècle». — Режим доступу : www.textesrares.com/philo19/notice-Cousin.php
28. *Ordonnance du Roi qui crée au collège de France une chaire d'histoire générale et philosophique des législations comparées* // Bulletin des lois du Royaume de France. — IX^e série. Règne de Louis-Philippe I^{er}, Roi des Français. — T. II. — Partie II. — P. : De L'Imprimerie royale, 1831.
29. *Rapetti P. N.* Cours de législations comparées, Discours d'ouverture. — Paris : Cosson, 1842.
30. *Rapetti P. N.* Discours prononcé ... a l'ouverture du Cours de législation comparée du décembre 1843. — Paris : Fau, Thunot, 1844.
31. *Smith B. G.* The Rise and Fall of Eugène Lerminier // French Historical Studies. — 1982. — Vol. 12. — No. 3.

32. *Tableau des chaires depuis 1800 // Annuaire du Collège de France. 2005–2006. 106e année. — P., 2006. [Електронний ресурс] // Сайт «Collège de France». — Режим доступу : www.college-de-france.fr/media/cours-et-travaux/UPL4814_Annuaire_introduction.pdf*

Кресін О. В. Жан Луї Ежен Лермінє як теоретик і викладач порівняльного законодавства

Анотація. Статтю присвячено аналізу творчого шляху та найважливіших праць Е. Лермінє (1803–1857) — завідувача кафедри загальної та філософської історії порівняльних законодавств у Коледж де Франс (1831–1849) — першої кафедри порівняльно-правової спрямованості у світі. Автор реконструює розвиток філософського та історичного підходів до пізнання права у працях Е. Лермінє та формування ним порівняльного методологічного підходу, методики порівняльно-правового дослідження, основ порівняльної історії права та елементів філософії порівняльного правознавства, нового концептуального бачення національного права та взаємозв'язків правових систем. Автор доходить висновку про те, що Е. Лермінє сформулював порівняльно-правовий підхід близько 1836 р. у контексті викладання історії порівняльних законодавств і конструювання нової системи юридичних наук, доводить, що цей підхід є оригінальним ідейно-концептуальним комплексом, створеним на основі критичного переосмислення ідей історичної школи права, німецьких та французьких філософсько-правових течій початку XIX ст.

Ключові слова: порівняльне правознавство, порівняльне законодавство, порівняльна історія права, порівняльний підхід, філософія права, інституціоналізація порівняльного правознавства.

Кресин А. В. Жан Луи Эжен Лерминье как теоретик и преподаватель сравнительного законоведения

Аннотация. Статья посвящена анализу творческого пути и самых значительных работ Э. Лерминье (1803–1857) — заведующего кафедрой общей и философской истории сравнительных законодательств в Колледж де Франс (1831–1849) — первой кафедры сравнительно-правовой направленности в мире. Автор реконструирует развитие философского и исторического подходов к познанию права в работах Э. Лерминье и формирование им сравнительного методологического подхода, методики сравнительно-правового исследования, основ сравнительной истории права и элементов философии сравнительного правоведения, нового концептуального видения национального права и взаимосвязей правовых систем. Автор приходит к выводу о том, что Э. Лерминье сформулировал сравнительно-правовой подход около 1836 г. в контексте преподавания истории сравнительных законодательств и конструирования новой системы юридических наук, доказывает, что этот подход является оригинальным идейно-концептуальным комплексом, созданным на основе критического переосмысления идей исторической школы права, немецких и французских философско-правовых течений начала XIX в.

Ключевые слова: сравнительное правоведение, сравнительное законоведение, сравнительная история права, сравнительный подход, философия права, институционализация сравнительного правоведения.

Kresin O. Jean Louis Eugène Lerminier as the Theoretician and Professor of Comparative Legislation

Summary. The article is devoted to the analysis of the biography and most valuable works of Eugène Lerminier (1803–1857) — the chair of general and philosophic history of comparative legislations in the College de France (1831–1849) — the first chair of the comparative jurisprudence character in the world. The author reconstructs the development of philosophical and historical approaches to the comprehension of law in the works of Eugène Lerminier and the formation of his comparative methodological approach, the methodic of comparative-legal investigation, the grounds of comparative legal history and elements of the philosophy of comparative jurisprudence, new conceptual vision of national law and interaction between legal systems. The author comes to the conclusion that Eugène Lerminier formulated comparative-legal approach around 1836 in the context of teaching the history of comparative legislations and the new system of legal sciences construction, proves that this approach is the original set of ideas and concepts, created on the ground of critical reassessment of historical school ideas as well as German and French legal philosophy trends of the early XIX century.

Key words: comparative jurisprudence, comparative law, comparative legislation, comparative legal history, comparative approach, legal philosophy, institutionalization of comparative jurisprudence.